

4. A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén¹

„Gyakran bizonygatják, hogy a koraújkor időszaka a nemzeti anyanyelvek 'megerősödésének', 'felemelkedésének' és 'diadalának' időszaka, egyfelől a kozmopolita latin, másfelől a helyi dialektusok kárára. Amennyiben valóban ez történt, a jelenség fontos volt az új 'nyelvi közösségek' és esetleg új, régiókon átmutató vagy régiók feletti törekvések létrejöttében. 1750-re az európai nyelvi rendszer nagymértékben különbözött a középkori rendszertől, melyet az élő, nem klasszikus latin és a helyi dialektusok uraltak, utóbbiakat inkább beszéltek, semmint írtak. Mégis, ez az állítás, hogy az európai anyanyelvek 'felemelkedtek', meglehetősen elnagyolt.”² Peter Burke 2004-ben megjelent, *Languages and Communities in Early Modern Europe* című kötetében állítja ezt. Úgy véli, a korábbiaknál átfogóbb és differenciáltabb modelleket kellene használni a 17-18. századot érintő kultúrtörténeti kutatásokban nyelvhasználat és társadalmi identitástudat kapcsán. Kísérletet is tesz ilyen modellek felvázolására, többek között éppen a latin nyelv európai kulturális és szociológiai státuszát illetően. Burke szerint a latin a 18. századi Európában nem „nyelv nyelvközösség nélkül” („a language without a speech community”), hanem „nyelvközösséget kereső nyelv” („a language in search of community”). A latin nyelv lehetséges használói, azaz célközösségei a 18. században elsősorban „a katolikus egyház és a tudós hálózatok, *Republic of Letters*” („the Catholic Church and the Republic of Letters”), azaz az a katolikus egyházi személyek, a tudósok, professzorok és diákjaik köre, továbbá „jogászok, hivatalnokok, diplomaták és utazók” („lawyers, officials, diplomats and travellers”).³ Burke monográfiája meggyőzően mutatja be Európa egészének vonatkozásában azt a folyamatot, melynek során a fenti nyelvhasználói közösségekben egyre erősebbé válik az anyanyelvek („vernaculars”) konkurrenciája a latinnal szemben. Ennek elsődleges okaként azt jelöli meg, hogy a latin a fenti nyelvi-szociális közösségek számára egy virtuális, nemzetközi közösségi identitás megteremtése céljából tűnt hasznosnak: „A posztklasszikus latin, ahogyan az anyanyelvek is, mutatja azt, hogy egy nyelv használata csoportképző hatású. Jelen esetben az emberek, akiket e nyelv közösségé tömörített, 'eszmei' vagy 'virtuális közösséget' alkottak, mely közösség hatókörét tekintve nemzetközi volt.”⁴ Ahogyan ez az ambíció különféle okok miatt sérül vagy módosul, úgy sérül és módosul a latin hegemoniája. Ám e folyamat lokális jelenségeit kevésbé részletesen bontja ki a szerző. Igen termékeny lehet ugyanis Burke javaslata szerint a latin nyelv 18. századi használatát közösségi identitáselemként, vagy ahogyan Françoise Waquet javasolja, szimbólumként⁵ értelmezni. Ugyanakkor úgy vélem, ez az identitásképző funkció nem feltétlenül „nemzetközi hatókörű” („international in scope”). Illetve szimbólumként sem

¹ A tanulmány mögött álló kutatási projektet a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

² „It has often been argued that the early modern period was one of the 'emergence', the 'rise' or the 'triumph' of the national vernaculars, at the expense of cosmopolitan Latin on the one hand and local dialects on the other. To the extent that this happened, the phenomenon was important for the creation of new 'speech communities' and eventually new trans-regional or super-regional loyalties. By 1750, the European linguistic system was very different from the medieval system, which had been divided between a living but non-classical Latin and regional dialects which were spoken rather than written. However, the simple statement that the vernaculars of Europe 'rose' is rather crude one.” BURKE 2002, 61.

³ BURKE 2002, 44.

⁴ „„Post-classical Latin, like the vernaculars, exemplifies the uses of language in binding together a group. In this case, the people, who were bound together formed 'a community of ideas' or an 'imagined community' that was international in scope.” BURKE 2002, 44.

⁵ WAQUET 2001.

kizárólag egy „hegemón kulturális modell” („hegemonic cultural model”) megjelenítésére, valamint az ezzel való leszámolásra volt alkalmas a kortársak számára.⁶ Ezekkel a felvetésekkel, modellekkel egyetértek tehát, de úgy vélem, kifejezetten erre irányuló, célzott részkutatások eredményei révén e modellek sokkal cizelláltabbá és lokális folyamatok szintjén is használhatóbbá válnának.⁷ A 18. századi magyarországi latin nyelvű újságírás történetének ilyen szempontú áttekintése számos efféle tanulsággal szolgálhat, amint az az alábbiakban szeretném bemutatni.

A magyarországi újságírás 18. századi történetében különleges szerep jut a latin nyelvű kiadványoknak. Sokatmondó, hogy első hosszabb életű kísérlet magyarországi hírlap létrehozására a latin nyelvű *Mercurius Hungaricus* / *Mercurius Veridicus ex Hungaria* volt, mely 1705 és 1710 között jelent meg többé-kevésbé rendszeresen.⁸ Feladata az volt, hogy a Rákóczi Ferenc, az ekkor zajló magyar szabadságharc élén álló fejedelem diplomáciai céljait szolgálja. Az első szám valószínűleg magyarul jelent meg, a megcélzott olvasói kör ugyanis ekkor még magyarországi közönség volt, a hírlap feladata pedig, hogy ellensúlyozza a szabadságharc hazai résztvevői számára a *Wienerisches Diarium*⁹ egyoldalú tájékoztatását. A latin nyelvre való gyors áttérésnek kettős motivációja volt. Egyrészt a latin nyelv a Magyar Királyság törvényeinek és közéletének nyelve volt, azaz a Magyar Királyság függetlenségének történeti hagyományát jelképezte, így alkalmas volt egy függetlenségi küzdelem reprezentálására. Jól mutatja ezt, hogy az ekkor Bécsben már 1677 óta megjelenő latin nyelvű, referáló jellegű *Cursor Ordinarius*nak a német és osztrák közgyűjteményekben alig, Magyarországon azonban számos példánya fennmaradt, azaz latin nyelve miatt a Habsburg Birodalmon belül a magyar területen lehetett a legnépszerűbb, még ha kifejezetten udvari érdekeket is képviselt.¹⁰ Másrészt épp a *Cursor Ordinarius* lehetett a szerkesztőknek példa arra, hogy a latin nyelv használata diplomáciai és propagandisztikus célokra is megfelelő lehet. Ekkor még annyira elterjedt a latin nyelv Európában, hogy a külföldi királyi udvarok tájékoztatására, befolyásolására is alkalmasnak látszott egy latin nyelvű kiadvány.¹¹ Ez alátámaszthatja Burke állítását is, miszerint a 15-17. században az európai diplomácia egyik legfontosabb nyelve a latin volt, ezért is fordulhatott elő, hogy a 18. század elején a latint még

⁶ „Latin disappeared because it no longer meant anything to the contemporary world. All that it had once embodied – a certain idea of humanity, a form of discrimination, a system of power, an universal outlook, with an underlying conception of society, its order, its standards – no longer carried meaning, or was being said differently, and the hegemonic cultural model to which it referred was now victoriously rivalled” WAQUET 2001, 273.

⁷ Magyarországi vonatkozásban ilyen részkutatás eredményeit publikálta az alábbi kötet: BÍRÓ 2005. Tanulságos ebből a szempontból a latin lengyelországi használata is, melyre vonatkozóan Jerzy Axer publikált a Waquet-kötet által részint már figyelembe vett kutatásokat. Többek között: AXER 1994, 305-309.

⁸ A *Mercurius* valamennyi fennmaradt számának fotói, illetve a keletkezésére vonatkozó tanulmányok, információk megtalálhatók a National Széchényi Library alábbi weboldalán: *Mercurius Veridicus ex Hungaria*, <http://epa.oszk.hu/00900/00904/mv.html>, accessed on 7 June 2013.

⁹ Az 1703-ban induló, Bécsben kiadott folyóirat korabeli lapszámai az Österreichische Nationalbibliothek honlapján megtekinthetők: *Wiener Zeitung*, <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&aid=wrz>, accessed on 07 June 2013.

¹⁰ LANG 1976, 201-210, <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00295/pdf/>, letöltés 2013.06.07.

¹¹ A *Mercurius Veridicus* jelenleg ismert példányai magyar közgyűjtemények mellett megtalálhatók Berlinben, a Preussisches Geheimes Staadstarchivban, Párizsban, az Archives du Ministère des Affaires Étrangères-ben: Preussisches Geheimes Staatsarchiv R. XI. 279. Fasc. 11., Fol. 65-70.; Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance politique: Hongrie. Tome 14, Fol. 113-114. A részletes példányinformációk: http://epa.oszk.hu/00900/00904/shell/bckgr/pld/hun/copy_hun.htm#_edn11, letöltve 2013.06.07. Tudunk egy sikertelen kísérletről az orosz cári udvarba történető eljuttatásáról is. Az erre vonatkozó adatokat az alábbi tanulmány összegzi: HANGODI 1996, 105-106.

használhatónak vélték európai diplomáciai rétegnyelvként.¹² Ugyanakkor sokatmondó, hogy a diplomáciai célkitűzés, és a diplomaták, mint célközönség ekkor jelenik meg először, de egyszersmind utoljára is a magyarországi latin újságírás történetében. A latin nyelv ilyen funkcióban később inkább a röpiratok, paszkvillusok kapcsán tűnik fel, azonban az 1790-es években felélénkülő magyarországi paszkvillus-irodalomban is egyre nagyobb arányban volt már jelen a magyar és a német nyelv a latin rovására.¹³ Hosszabb életűnek tűnik ezzel szemben a latin nyelv és a Magyar Királyság alkotmányos önállóságának, bizonyos mértékű függetlenségének, valamint az ezt képviselő nemesi rendi közösségnek az összekapcsolása. Az a hipotézis is megfogalmazható, hogy az 1. szám utáni váltás a magyarról a latin nyelvre nem elsősorban diplomáciai célokat szolgált, hanem a latin alkalmasabb közvetítőnyelvnek tűnt a magyarországi, anyanyelvüket tekintve nem egynemű nemesi rétegek irányába is.

Az időrendben következő magyarországi latin újság, a tudós Bél Mátyás által 1721 és 1722 között kiadott *Nova Posoniensia*.¹⁴ Már címével is utal arra, hogy az európai latin újságírás hagyományához, azon belül is kifejezetten a lipcsei *Acta eruditorum* képviselte tudós hagyományhoz kíván kapcsolódni. Latin nyelvűségét tehát egyrészt az indokolta, hogy az európai tudomány lingua franca-ja ekkortájt még elsősorban a latin volt:¹⁵ az *Acta eruditorum* lipcsei kiadói is egyértelműen azt nevezték meg 1700 táján folyóiratuk latin nyelve mellett szóló fő indokként, miszerint a latin „the common language of the Republic of the Letters”, azaz „a tudomány birodalmának köznyelve”.¹⁶ Bél Mátyás egyébiránt a pozsonyi evangélikus líceumban már 1718-tól olvastatta az *Acta eruditorum*-ot. Ez azt is jelzi, hogy a Halléban egyetemet végzett Bél hallei professzora, Francke tanait és példáját követve az újságírást az oktatás szolgálatába kívánta állítani.¹⁷ A *Nova Posoniensia* feladata tehát nem csupán az volt, hogy a külföldi tudományos világ felé közvetítse a magyar tudományos élet eseményeit és eredményeit és viszont. Médium volt abban az értelemben is, hogy hírrovata a pozsonyi diákok felé közvetítette a nagyvilág és szűkebb hazájuk híreit, gyarapítva földrajzi, történelmi és kulturális tájékozottságukat.¹⁸ Jól tükrözi ezt a célkitűzést az újság *Syllabus* címet viselő

¹² BURKE 2002, 45-46. A latin diplomáciai nyelvként való használatára a 18. század elején ld. még WAQUET 2007, 369-370.

¹³ Jól mutatja ezt a később bemutatásra kerülő latin újság, az *Ephemerides Vindobonenses* szerkesztőjének, Keresztury Józsefnek az esete. Két híressé vált paszkvillusa közül csupán az egyik latin nyelvű (*Leopoldus II. in campo Rákos. Visio Eleutherii Pannonii*, Viennae 1790), a másik német (*Joseph II. Ein Traum*, Viennae 1781), és mindkettőnek egy éven belül megjelent a magyar fordítása is.

¹⁴ A *Nova Posoniensia* részletes bemutatását l. DEZSÉNYI 1971, 55-81.

¹⁵ CASANOVA 2004, 45-57.

¹⁶ Részletesen bemutatja ennek körülményeit a *The choice of the latin language* című fejezetet, LAEVEN 1990, 51-53.

¹⁷ „A 17. század végén August Hermann Francke a Halle melletti Glauchaban nemes ifjak számára létesített Paedagógiumának tantervében heti egy alkalommal szerepel az újságolvasás, mégpedig hétfőn délután 3-tól 5-ig. A latin nyelvű újságokból a tanulók nem csak az új felfedezéseket ismerhetik meg, vallotta Francke, hanem földrajzi, történelmi és genealógiai ismereteiket is szélesíthetik általa. A tanterv IV. fejezetében Francke a német újságok olvasztatását is előírja a földrajzi tanulmányok kiegészítésére. Módszertani javaslatként felveti, hogy a tanár az óra előtt maga is olvassa el az újságot, az óra elején hívja fel a tanulók figyelmét a legfontosabb dolgokra, hogy az időt jól ki lehessen használni. Az iskolában francia nyelvet is tanítottak, ennek kiegészítésére francia nyelvű újságok olvasztatását írja elő a tanterv, mely az 1699-1702 közötti időszakra vonatkozik. A különböző újságok iskolai olvasztatása során Francke bizonyára arra a következtetésre jutott, hogy egy – elsősorban az iskolai újságolvasás céljára létrehozott – lap még eredményesebben szolgálná a kitűzött célt, ezért 1708-ban megindította saját újságját Hallische Zeitung címmel.” FEHÉR 2004, 131-132. Továbbá BIERBACH 1908.

¹⁸ A Pozsonyi Evangélikus Líceum *Ephemerides Scholasticae* című tanulmányi naplója szerint az újságolvasás elsősorban a diákok nyelvi, történelmi és földrajzi ismereteinek gyarapítását szolgálja. Ezt részletesen bemutatja FEHÉR 2004, 133-133.

melléklete, mely az adott hónap legfontosabb politikai és kulturális eseményeit sorolta fel, hírt adott tudományos felfedezésekről, tudós társaságok munkájáról. Mindezt úgy, hogy a szerkesztő szómagyarázatokkal egészítette ki a híradásokat a kevésbé ismert történelmi, földrajzi fogalmak kapcsán. A latin nyelv ehhez a célkitűzéshez is kapcsolódott, hiszen a pozsonyi líceumban az oktatás nyelve latin volt. Már csak azért is, mert itt igen nagy számban tanultak magyar, német, illetve szlovák anyanyelvű magyarországi diákok is. Harmadrészt azt is fontos megemlíteni, hogy a folyóirattal foglalkozó szakirodalom szerint a *Nova Posoniensia* kiadásához kapcsolódó anyaggyűjtés szerves része volt Bél Mátyás országismereti kutatási projektjének.¹⁹ Ez a projekt Magyarország és a magyarországi lakosság egészének leírására irányult, ezért számot kellett vetnie a magyarlakta területek nyelvi sokszínűségével, különösen a leendő olvasók nyelvi sokszínűségével. E probléma semleges megoldására sem a magyar, sem a német, sem a Bél anyanyelveként használt szlovák nem lett volna alkalmas, hiszen preferált volna egy nyelvi-etnikai csoportot. A latin nyelv szerepe tehát a felértékelődött, mivel olyan nyelv volt, mely képes volt összekapcsolni, közösségként megszólítani a Magyarország területén élő, különböző anyanyelvű népcsoportokat. Ezzel a latin nyelv hallgatólagosan egyfajta területi közösségen alapuló nemzettudat, az úgynevezett hungarus-tudat²⁰ reprezentálójává vált a zszurnalisztikában. A *Nova Posoniensia* szerkesztője tehát egyszerre három funkcióját is felhasználta a latin nyelvnek: alkalmazta, mert egyrészt lingua franca volt a the Republic of the Letters irányába, másrészt az oktatás hivatalos nyelve volt, harmadrészt pedig közösségként volt képes megszólítani a Pozsony, egyszersmind Magyarország területén élő, eltérő nyelveket beszélő népcsoportokat.

A következő latin nyelvű folyóirat kiadója, úgy tűnik az oktatás latin nyelve miatt választotta a latint. Mivel Mária Terézia 1777-es *Ratio Educationis* című oktatásügyi rendelete²¹ előírta az újságolvasás alkalmazását az oktatásban, kézenfekvőnek tűnik, hogy az 1776-ban induló, Bécsben, Keresztury József által kiadott *Ephemerides Vindobonensest* ehhez kapcsoljuk.²² Ezt számos érv támaszthatja alá. Már az előfizetési felhívás is külön kiemeli, hogy a tanuló ifjúság számára hasznos olvasmányt kíván nyújtani az újság. Heti két alkalommal jelent meg, éppen annyiszor, ahányszor a *Ratio Educationis* kötelezővé teszi a hírlapolvasást a gimnáziumok hallgatói részére. A hetilap szövege két rovatból állt: a *Res politicae* elsősorban bécsi, illetve birodalmi híreket közölt, míg a *Res litterae* könyvismertetéseket és tanügyi híreket.

Részletes tudósítást adott például az újság a *Ratio Educationis* végrehajtásáról, az egyetem Budára költöztetéséről, vagy éppen a Tessedik Sámuel által működtetett, progresszív szemléletű szarvasi gazdasági iskoláról. 1785-ben pedig a lap megszűnését bejelentő

¹⁹ Matthias Bél statisztikai kutatásának eredményeit *Notitia Hungariae novae historico geographica*, Tomus 1–5. (Viennae 1735-1742) című kötetei foglalják össze. Bemutatását I. I. Soós, „Die „Notitia” von Matthias Bel und das Bild des neuen Ungarns, mit besonderer Berücksichtigung der Komitate von West-Ungarn (Ödenburg, Eisenburg, Sala)” in: *Internationales Kulturhistorisches Synposium Mengersdorf 2003 – International Historico-Cultural Symposium Mengersdorf 2003 in Murska Sobota 1. bis 4. Juli 2003 – July 1 to 4, 2003. Neuzeitliche Reisekultur im pannonischen Raum bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Maribor 2005), 47– 68. I. Zombori, „Bél Mátyás és a Notitia Hungariae” *Móra Ferenc Múzeum évkönyve* 1980. 113-162.

²⁰ A Hungarus-tudat történetéhez I. TARNAI 1969.

²¹ A korszak politikai háttéréről, uralkodóiról és azok rendeleteiről I. H. BALÁZS 1997.

²² A folyóiratot részletesen bemutatja: KÓKAY 1958, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CC0QFjAB&url=http%3A%2F%2Fepa.oszk.hu%2F00000%2F00021%2F00230%2Fpdf%2Fmksz_EPA00021_1957_73_04_347-359.pdf&ei=GFW2UbHWOeiO7Ab6koGICA&usq=AFQjCNGoZ5IY1wj8T8OTC5sLb8j2R_7UQ&bvm=bv.47534661,d.ZGU, letöltve 3013.06.07.

szerkesztői közlemény utal arra, hogy a megszűnés oka többek között II. József német nyelvrendelete, mely az oktatás hivatalos nyelvül is a németet írta elő a latin helyett.

Ugyanakkor a szerkesztő arra is céloz, hogy az oktatási célzat mellett más okai is vannak a latin nyelvűségnek. Egyrészt mert a művelt embereknek szánja, egyfajta tudománynépszerűsítő intencióval: „Mi, akik az Ephemeridest írjuk, nem szándékozunk a közrebocsájtott könyvekről véleményt mondani. Akik így gondolkoznak, emlékezzenek arra, hogy mi nem a köznépnek szóló, hanem részben politikai, részben tudós újságot kezdtünk írni. Programunkban így szóltunk erről: Szándékunk van irodalmi dolgokat, a művészetek és a tudományok új eredményeit — főleg a gazdasági jellegűeket, amelyekből a legtöbb haszon szokott származni —, és azokat, amelyek a tehetség kifejlesztésére és az embereknek emberségre való nevelésére alkalmas, akár prózában, akár versben íródtak azok, szemmel tartani. Ezért az irodalmi újságok, miként a Journal Encyclopedique a politikai híreket irodalmiakkal keverik. És ez az oka vállalkozásunk latin nyelvűségének: mert nem a köznép, hanem csak a műveltek értenek latinul.”²³ Másrészt itt a szerkesztő arra is utal, hogy az újságnak politikai profilja is van. Ugyanis nemcsak a magyarok, hanem általában a Habsburg Birodalomban élők számára szánja folyóiratát, főként a horvátok, szlavóniaiak, dalmáciaiak, erdélyiek számára. Külön kiemeli a lengyeleket, mint potenciális olvasókat, jó érzékkel, hiszen a történeti kutatások is igazolják, hogy a lengyel kultúrában ekkortájt is igen jelentős a latin nyelv szerepe.²⁴ Látnivalóan itt is működik egy olyan közönségkép, mely közösségként kezel egy bizonyos területen, mégpedig a Habsburg Birodalmon belül élőket, anyanyelvüktől függetlenül. Nem véletlen, hogy a folyóirat címlapján lapembléma középpontjában a császári sas és a Habsburg-Lotharingiai-címer ábrázoltatik, mellette a szárnyas-kaszás Kronossal/Saturnussal, illetve a hírvivők istenével, Mercuriussal. Az *Ephemerides Vindobonenses* tehát a latin nyelv médiuma révén egyfajta birodalmi közösségtudat reprezentálója kívánt lenni.

²³ Kókay György fordításában. „Nostrum autem, qui Ephemerides scribimus, non est, de libris in publicum datis iudicium ferre. Qui ita ratiocinantur, meminerint, nos non vulgares, sed partim politicas, partim eruditas Ephemerides scribere instituisse. Ita enim in Programme, quo Ephemerides has denunciavimus, locuti sumus: *Res etiam literarias, libros editos, nova in quocunque artium ac scientiarum genere inventa, oeconomica praecipue, ex quibus maximi plerumque fructus percipi solent, tum ea quoque, quae ad acuenda ingenia, animosque ad humanitatem infirmandos sive libera, sive adstricta numeris Oratione scribuntur, recensere* (non iudicare tantummodo) *nobis animus est.* Hac ratione etiam Ephemerides literariae, ut *Journal Encyclopedique*, res politicas literariis immiscent. Et sane talem vel propter ipsam, qua scribimus, linguam instituti nostri rationem esse oportuit, cum utique non vulgus, sed eruditi solum latinam linguam norint.” Ephemerides Vindobonenses, 1777.04.25. 166.o.

²⁴ A magyar és a lengyel neolatin hagyományok összefüggését részletesen bemutatja: AXER 2006, 132-155.

1. ábra. Az *Ephemerides Vindobonenses* címlapja

Érdemes megfigyelni a hangsúlyokat is: a magyarok mellett előtérbe kerül a horvát olvasók népes tábora, mint akik számára a latin második anyanyelv. Ugyanakkor csak említés erejéig esik szó a német anyanyelvűekről, aminek valószínűleg a német nyelvű lapok amúgy is nagy száma a magyarázata.²⁵ A horvát közönség előtérbe kerülése²⁶ pedig utal arra, hogy számukra a latin nyelv éppúgy történeti hagyományt jelentett, mint a magyarok és más magyarországiak számára, akikkel a latin segítségével kommunikáltak a politikai intézményrendszer különböző szintjein. Ugyanakkor ez a hasonlóság előre vetíti azt a konfliktust is, mely a magyar nyelvet erősítő törekvések miatt már az 1790-1792-es országgyűlésen nyilvánvalóvá vált. A magyarországi politikai intézményekben részt vevő horvát nemesség számára elfogadhatatlan volt a latin államnyelv felváltása a magyarral, hiszen az azt jelentette volna, hogy a közös ügyekben vagy hallgatásra lennének ítélve, vagy pedig egyoldalúan kötelezve lennének a magyar nyelv elsajátítására, amint azt Nicolaus Skerlec e témában írt korabeli latin pamfletje is jelzi.²⁷

Az eddigiekből kitűnik, hogy a latin nyelvű újságírás alapvetően öt intenció mentén, ötfajta közönséget megcélozva működött a 18. századi Magyarországon.

A latin nyelv egyrészt az iskolai képzést szolgáló közvetítőnyelv volt. Mint ilyen, célközönsége elsősorban a közép- és felsőfokú oktatásban tanuló diákok, illetve az itt oktató professzorok, tanárok. Sokat elárulnak a latin nyelvű újságírás oktatásbeli funkciójáról azok az 1779-1780-beli kéziratok, melyek a budai egyetem által kiadott, *Ephemerides Budenses* munkacímmű, diákoknak szánt latin újságra vonatkozó tervezeteket, javaslatokat

²⁵ Mindemellett nem indokolatlan a német nyelvű olvasóközönség feltételezése, mert voltak annak hagyományai, hogy a latin nyelv médiumként szolgált a német és magyar kultúra között, vö. TÜSKÉS-KNAPP 2010, 775-787

²⁶ Hogy ez mennyire jól célzott közönségválasztás volt, jelzi, hogy a mai horvát szakirodalom is foglalkozik Kereszturyval és lapjával. A *Croatiae Auctores Latini* Sime Juric által összeállított bibliográfiájában Keresturi, Josip néven szerepel Keresztury, és az *Ephemerides Vindobonenses* teljes egészében a horvát neolatin irodalom részének nyilvánítatik (CroAla, available at <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.2:1715.juric>; accessed on 7 June 2013). Lásd még: KORADE 1993, 154-163.

²⁷ Skerlec Miklósról I. H. BALÁZS 1997, 316-318. A horvát országgyűlési követek véleményéről és feliratairól ezügyben I. MIKÓ 1943, 9-12.

tartalmazzák.²⁸ Itt azon olvashatók, melyek folyamán születtek egy, a. A legérdekesebb közülük Makó Pál javaslata,²⁹ mely egyértelművé teszi, hogy ennek a szaklapnak nem politikai, hanem tudományos jellegűnek kell lennie. Mégpedig bibliografikus jellegűnek: könyvrecenziók és tudományos eredmények ismertetései által egyrészt a külföldet kellene megismertetni a magyar kulturális eredményekkel, másfelől a magyar közönségnek közvetíteni a külföldi eredményeket. Az egyetemi lapalapítás nem járt sikerrel. Egyértelmű, hogy az 1780-as, 1790-es években már a német nyelv tűnik alkalmasabbnak ezen célok megvalósítására: Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*,³⁰ és Schedius Lajos János *Literarischer Anzeiger*³¹ legalábbis ezt támasztja alá. Érdekes lehet ebből a szempontból az 1793 és 1803 között, Selmezbányán kiadott *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales Evangelicorum August. et Helvet. Confessionis in Austriaca Monarchia* című folyóirat is.³² Szerkesztője, a Jénában egyetemet végzett Ambrózy Sámuel lelkész ügyesen ötvözte az oktatásügyi célkitűzést az egyházi célközönséggel, mindezt pedig az *Ephemerides Vindobonenses* példája mentén haladva birodalmi horizontra helyezte. Jól mutatja ez a példa, hogy a latin nyelv egyházi célközönsége elsősorban, de nem kizárólag a katolikus egyház: beletekinve a magyarországi evangélikus egyház korszakra vonatkozó iratanyagába,³³ itt is jól látható a latin nyelv iránti preferencia. A Habsburg Birodalom, és azon belül a Magyar Királyság esetében az evangélikus egyház tagságának anyanyelvi sokszínűsége (magyar, német, szlovák) indokolhatja, hogy a protestantizmusra jellemző anyanyelv-kultusz itt kevésbé érvényesül.

Mindemellett a latin nyelvnek, mint „a tudomány birodalmának köznyelvének” újságírásban való használata hosszú időn keresztül bekapcsolódási lehetőséget adott a nemzetközi tudományos diskurzusokba. Hogy ez utóbbi még a század második felében is működőképes alternatívának tűnt, jól mutatja Maximilian Hell 1757 és 1792 között évente megjelenő csillagászati folyóirata, az *Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem*. A folyóirat elsősorban csillagászati táblázatokat közölt, de helyet kaptak benne e tárgyban íródott kisebb tanulmányok és beszámolók is.³⁴ Ám ez a példa azt is jelzi, hogy a tudományos intenciójú latin újságírás ekkor már nem kifejezetten zsurnaliszta, tudományt népszerűsítő tevékenység, hanem egyre inkább a szaktudományos folyóiratok körére korlátozódik: célközönsége egy-egy, speciális képzettségű, szaktudománnyal foglalkozó réteg.

²⁸ Ezek a Magyar Országos Levéltár A szekciójában maradtak fenn, részletes bemutatásukat I. F.CSANAK 1975, 243-261.

²⁹ Magyar Országos Levéltár, A 39, Acta generalia 1779/5150. Részleteit közli F.CSANAK 1975, 247-249.

³⁰ *Merkur von Ungarn, oder Literaturzeitung des Königreichs Ungarn* (1786-1787), Kovachichről részletesen: É. V. Windisch, Kovachich Márton György, a forráskutató (Budapest 1998).

³¹ *Literarischer Anzeiger für Ungern* (1798-1799).

³² Ambrózy Sámuel latin folyóiratáról I. KÓKAY 1997, 95-97.

³³ Tanulságos e szempontból a Evangélikus Országos Levéltár *Archivum Generalis Ecclesiae* iratanyagának nyelvi megoszlása.

³⁴ „Hell's main work at the observatory was to publish each year, *Ephemerides Astronomicae* (astronomical ephemerides), that is astronomical almanacs with the precise times for every day of the year of sunrise and sunset, positions of the moon and planets and other astronomical data. This type of publication, which was to become for a long time a common procedure of observatories, had only begun to be published in the Observatory of Paris, a few years before. The first volume of 250 pages, written in Latin, appeared in 1757; it is also included other astronomical observations and scientific results. This was the first publication of this type in German-speaking countries. Hell published 37 volumes of ephemerides between 1757 and 1792. In this work he was helped by his coworkers and students, among them, Franz Triesnecker (1745-1809) and Anton Pilgram (1730-1793).” UDÍAS 2003, 27. Hell tudománypolitikai céljairól lásd KONTLER 2013, 83-93.

A latin nyelv használata politikai intenciókhoz is kapcsolódik. Míg a kulturális funkciójú lapok esetében a tudományközvetítés egymásra épülő formái (oktatási és szaktudományos) vették igénybe a latint, mint egyfajta „prestige language”-t,³⁵ addig a politikai célzatú latin újságírás intenciói különböznek egymástól, sőt akár ellent is mondanak egymásnak.

Mint arról már szó esett, a latin egyrészt a független magyar államiság, az alkotmányos önállóság jelképévé vált, ezért alkalmas volt arra, hogy a Habsburg uralkodótól való távolságtartást, esetleg függetlenségi törekvést fejezzon ki. Egyértelműen ez az intenció működik akkor, mikor II. József 1784-es rendeletére, mely a német nyelvet teszi hivatalos nyelvvé Magyarországon is, a magyar megyék tiltakozásaikban többségében nem a magyar, hanem a latin államnyelv mellett érvelnek.³⁶ Nem csupán arról van tehát szó, amit a Burke-monográfia említ, nevezetesen hogy a latin a hivatalnokok megszokott nyelve. Magyarországi vonatkozásban a latin nyelv közéleti hagyományai miatt a latin alkalmas volt arra, hogy egy rendi-politikai közösség, azaz a magyar nemesség közösségének egyik szimbólumává váljon. Másfelől a latin nyelv alkalmasnak tűnt arra, hogy a Habsburg birodalmon belül a soknyelvű Magyarországot egységként, mégpedig kulturális és politikai egységként reprezentálja. Ezért a latin nyelv különösen fontossá vált a politikai életben jogokat szerezni kívánó, a kulturális életben pedig kiemelkedő teljesítményt nyújtó, ugyanakkor nem magyar anyanyelvű rétegek, elsősorban a magyarországi német, esetleg szlovák anyanyelvű polgárság számára (amit Bél Mátyás példája igen jól mutat). Ez esetben is közösségi szimbólumként működik a latin, a középkori eredetű, úgynevezett hungarus-tudat reprezentálójaként.³⁷ Ennek ideális médiuma akár a szaktudományos művekben, akár a folyóiratokban, a magyarországi soknyelvűség miatt, a latin. Végül az *Ephemerides Vindobonenses* példája azt mutatja, hogy a latin nyelv ugyancsak ideális médiumnak látszott azon, elsősorban a Habsburg udvarhoz köthető törekvések számára, melyek a soknyelvű, sokfajta identitású lakost összefogó Habsburg Birodalom egészét szerették volna egy politikai-kulturális alapú, birodalmi közösségtudat révén reprezentálni. Azaz a latin nyelvű sajtónak éppúgy helye volt az alkotmányos különállást hangsúlyozó magyar rendi politizálásban, mint az udvari politika birodalmi különbségeket csökkenteni, de legalábbis elfedni akaró irányzataiban.

Ám az 1790-es években a rendi politizálás egyre inkább azt célozza, hogy immár a magyar váljon Magyarország hivatalos nyelvévé. Az udvari politikában pedig, ahogyan azt II. József említett nyelvrendelete jelzi, az 1780-as évektől megjelennek a német nyelv általánossá tételét, egyszersmind a birodalom nyelvi egységesítését célzó törekvések. Bár e tekintetben az uralkodók részint 1790-ben, majd később a napóleoni háborúk okozta kényszerhelyzetben engedményeket tesznek előbb a latin, majd a magyar államnyelv javára.³⁸ Még azok a törekvések is, melyek a birodalmi identástudatot kulturális eszközökkel szeretnék erősíteni, ugyancsak a német nyelvet preferálják. A tudománynépszerűsítő újságírásban is egyre inkább az anyanyelv hódít teret, a latin pedig visszaszorul a szaktudományos orgánumokba. Ennek tükrében az, hogy 1790-1793 között megjelenő *Ephemerides Budenses* című folyóirat a latin

³⁵ A „prestige language” minősítés jól alkalmazható a latin ezen funkcióira, vö. KAHANE 1986, 495-508.

³⁶ Ezt részletes levéltári kutatások alapján igazolja: Soós 2005, 261–301.

³⁷ Lásd 20. jegyzet, továbbá: Soós 2007, 10–20. A hungarus értelmiség számára a latin nyelv kulturális hordozóközeg is volt, melyen keresztül egységben kívánták reprezentálni a magyarországi kultúra egészét, vö. KNAPP-TÜSKÉS 2005, 37–54.

³⁸ A folyamatot összefoglalóan bemutató tanulmány: I. MIKÓ 1943. Az egységes német birodalmi nyelvvel kapcsolatos koncepciókról az 1790-es években I. SZEKFÜ 1926, 64-65.

nyelvet választja, saját korában immár kuriózumnak, szinte anakronizmusnak tekinthető.³⁹ Tanulságos lehet tehát annak vizsgálata, milyen okok indokolhatják az utolsó jelentős magyarországi latin újság nem magától értetődő nyelvválasztását.

Feltűnő, hogy az *Ephemerides Budenses* cím, ahogyan már utaltam rá, néhány évvel korábban felmerült az egyetem által a hazai tudósoknak és diákoknak kiadandó, tudományos és oktatási célokat szolgáló folyóirat címeként. Továbbá az *Ephemerides* mind címével, mind latin nyelvűségével, mind pedig rovatbeosztásával (*Politica, Litteraria*) erősen emlékeztet a bécsi *Ephemerides Vindobonenses*-re. Ezt erősíti az is, hogy a politikai rovatban gyakorta közöl bécsi híreket, illetve a kulturális rovatban sokszor feltűnnek oktatásügyi hírek. A tipográfiai hasonlóságot erősíti az A/5-ös lapformátum és a díszes lapembléma alkalmazása is. A folyóirat imázsa arra utal tehát, hogy már meglévő, hivatalosan, az udvar részéről is támogatott, elismert hagyomány folytatójaként lép fel.

Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a folyóirat indulása és színhelye egybeesik az 1790-1792-es országgyűlés indulásával és helyszínével, mely országgyűlésen a magyar rendek célja kifejezetten a magyar alkotmányos önállóság megszilárdítása, kiterjesztése volt. Erről az országgyűlésről az *Ephemerides* folyamatosan és részletesen tudósított, korántsem aulikus hangnemben. Az aulikus hangnemtől való eltérést leglátványosabban azok a televonalazott oldalak jelzik, amelyek, főként 1792-1793-ban, a cenzúra által tiltott közlések helyén állnak. Ezek a kihúzott hírek feltehetően a francia forradalom egyes eseményeiről adtak volna hírt. Vizuálisan igen kifejező a már említett lapembléma is, mely tipográfiai szempontból hasonló ugyan az *Ephemerides Vindobonenses* emblémájához, tartalmi szempontból viszont egyáltalán nem. Az embléma peremén feltűnő számos címer közül a legnagyobb a középpontban álló magyar címer, kiemelt helyre került a horvát címer is. Az embléma centrumában pedig a budai királyi vár látható: a 15. században Mátyás király által épített reneszánsz palota maradványa talán a legimpozánsabb építészeti szimbóluma ekkor a hajdani önálló magyar államiség hagyományának.

2. ábra. Az *Ephemerides Budenses* címlapja

³⁹ *Ephemerides Budenses*, 1790-1793. Szerkesztői: Tertina Mihály (1790), Spielenberg Pál (1790-1793). Az első évfolyam olvasható a National Széchényi Library weboldalan, <http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=01024>, letöltve 2013.06.07.

Az is feltűnő továbbá, hogy míg az *Ephemerides Vindobonenses* kifejezetten híd szerepet szánt a latin nyelvnek, mely összekötné a Habsburg Birodalom, és ezen belül a Magyar Királyság területén élő, különféle nyelveket beszélő lakosokat, az *Ephemerides Budenses*ben egészen más nyelvi preferencia látszik kibontakozni. Ha a folyóiratban megjelent híreket, illetve az itt recenzeált könyveket ebből a szempontból megvizsgáljuk, egy határozott, magyar nyelvet előtérbe állító nyelvművelői program körvonalait fedezhetjük fel. Ezt a programot jól summázza az *Ephemerides* appendixeként megjelenő, *Monita de Lingua et theatro hungarico stabiliendo* címen ismertté váló programnyilatkozat,⁴⁰ melynek szerzője az akkori szerkesztő, Spielenberg Pál. A program rögzíti, hogy a magyar nyelv fejlesztése a magyarországi tudományos fejlődésnek, a nemzeti létnek, a művészeteknek, az iparnak és a kereskedelem virágzásának létfeltétele. Ezt követi egy nyelvművelő projekt lépéseinek megfogalmazása. Az első lépés a magyarországi soknyelvűség felszámolása. A szerző szerint a nem magyar ajkú falvakban, városokban magyarul tudó dajkákra, szolgálókra, szolgálókra kell bízni közhatalmúlag a kisgyermeket, így ezek a kölcsönös kommunikáció révén megtanulnak magyarul, különösen, ha ezt megfelelő helybéli iskolák létrehozásával is segítik. A következő lépés a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele, elsősorban a közéletben. Azaz: a magyar nyelv használatának bevezetése a megye- és országgyűléseken, az adminisztrációban és az igazságszolgáltatásban. Végül kulturális téren is megerősítendő a magyar nyelv pozíciója. Ennek eszközei: színházak építése magyar nyelven játszó társulatok számára, nyelvművelő társaságok létrehozása.

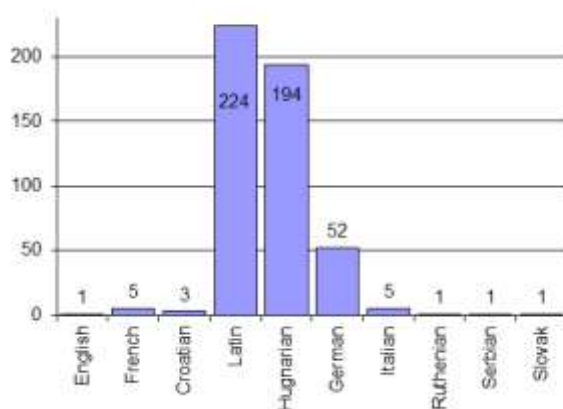
A program deklarálását követi a felmerülő nehézségek áttekintése is. Egyrészt a szerző leszögezi, hogy mindez legalább 5-10 esztendő munkája, eredményét majd az utódok fogják élvezni. Másrészt pedig felveti az irat a nem magyar nyelvű magyarországiak lehetséges válaszreakcióit is. Spielenberg feltételezi, hogy a horvát-szlavón nemzettudat alapvetően a jogi kiváltságokon nyugszik, Erdély tekintetében pedig csak a nemesi társadalmi rétegek nyelvi identifikációjával számol, így ezt az akadályt a valóságnál sokkal kisebbnek láttatja.

Az itt kifejtett program meghatározó az *Ephemerides* tematikai összeállításában.⁴¹ Feltűnő, hogy a folyóirat milyen nagy arányban közöl a magyar nyelv fejlesztésével kapcsolatos híreket, recenziókat: szinte valamennyi lapszám tartalmaz legalább egy erre utaló részletet. Az *Ephemerides* ide kapcsolható hírei, közleményei, ismertetései nyolc nagyobb tematikai csoportba rendezhetők. Elsőként a magyar nyelv helyzetét és a nyelvművelés ügyét áttekintően, általánosan tárgyaló megnyilatkozásokat érdemes kiemelni, melyek általában programadó szándékkal íródtak.

Nagyon fontos tematikai csoport a magyar nyelvű szépirodalom helyzetével, fejlesztésével foglalkozó írások. Külön kiemelendő itt Spielenberg Pál áttekintése a magyar költészet helyzetéről, mely nyelvi, verstani kérdések mellett azt is hangsúlyozza, a magyar költői nyelv fejlesztésében mennyire fontos szerepe lenne az esztétika tudományának oktatása, művelése. A recenzeált könyvek nyelvi-műfaji megoszlását, az itt látható diagramm szemlélteti.

⁴⁰ *Ephemerides Budenses* (továbbiakban: EB) 1792.10.29. Appendix. Nem véletlen, hogy 1837-ben ezt a programot lefordítják magyarra: radikális kiállása a magyar nyelv mellett ekkor talált igazán visszhangra (a fordítás: *Honművész*, 1837.12.22.).

⁴¹ Ennek részletes, idézetekkel alátámasztott bemutatását l. BALOGH-SZILÁGYI, 2005.

3. ábra. Az *Ephemerides Budenses* által recenzeált kötetek nyelvi megoszlása

Ez annak viszonylatában érdekes, hogy a magyarországi nyomtatványok számában épp 1790 táján következik be egy sajátos módosulás: a latin dominanciáját ekkor váltják fel a magyar nyelvű művek. 1781-1790 között 36,8 % latin, 33,8 % magyar, 23,3 % német, 5,4 % szláv, 0,7 % egyéb; 1791-1800 között 37,3 % latin, 40,4 % magyar, 16,9 % német, 5,1 % szláv, 0,3 % egyéb nyelvű kiadvány látott napvilágot.⁴² Az *Ephemerides* recenziós válogatása feltűnő érzékenységgel, szinte pontosan követi ezt a trendváltást, latin nyelvű újság létére egyáltalán nem preferálja a latin nyelvű irodalmat. Nemhogy elfedni nem törekszik, inkább kiemeli a magyar nyelvű könyvkiadás egyre növekvő számbeli jelentőségét és arányát. Ezek az adatok tehát ugyancsak azt erősítik meg, hogy az *Ephemerides* a kortárs magyar nyelvű irodalmat kiemelt figyelemmel követte, igyekezett annak fejlődését elősegíteni.

A harmadik csoportba soroltam azokat az írásokat, melyek az írott kultúra egy másik fontos területére, a magyar nyelv és a tudományok kapcsolatára reflektálnak. Ezek egyfelől igazolni törekednek, hogy a különféle tudományok művelhetők és terjeszthetők magyarul. Másfelől elutasítják a nyelvtanok, értelmező szótárak készítését, mert az ezek fölött zajló viták csak késleltetik a tudományos szaknyelv megmagyarítását. Ehelyett a szaktudományos vagy tudománynépszerűsítő kötetek magyar nyelvre való fordítását, átdolgozását tartják követendő útnak.

Ennek a gyakorlati feltételeit több témát érintve vizsgálják a publikációk. Ilyenek az ötödik csoportba sorolt cikkek, melyek a nyelvművelés intézményi hátterével kapcsolatos híradások. Központjukban a következő kérdés áll: a magyar nyelv fejlesztését tudós társaságok, esetleg egy akadémia, avagy inkább a mecénatúra rendszere tudná hatékonyabban támogatni? Az *Ephemerides* egyértelműen a társaságok, esetleg akadémiai intézmény kiépítését pártolja.

A nyelvművelés praxisa szempontjából ugyancsak kiemelt terület az oktatás. A hatodik csoportba tehát az oktatási rendszer nyelvvel kapcsolatos híradások. A folyóiratban körvonalazott magyarországi oktatás programja célként a magyar nyelv kizárólagosságát és elsődlegességét tűzi ki. Felmerült ugyan a nemzetiségi anyanyelvi oktatás lehetősége, de csupán alapfokon, és mintegy a magyar nyelvre való oktatás hordozónyelveként. A latin szerepe kulturális kódáá értelmeződött át, mely hozzáférést biztosít az antik művészet

⁴² A részletes adatokat l. CSAPODI 1946, 98-104.

kulturális mintáihoz, a német nyelv ismerete pedig betagozódni látszott a modern európai nyelvek hasznossági szempontú elsajátításának követelményébe.

Sajátos, de ugyancsak a nyelv művelés gyakorlatát érintő témát vizsgálunk a hatodik csoport publikációi, melyek a magyar nyelvű színjátszás fejlesztésére vonatkozó, az első, Pest-Budán játszó magyar társulatról hírt adó, illetve őket segítő felhívásokat megfogalmazó írások.

A nyelv művelésen túlmutató, társadalmi és politikai dimenziót érint a hetedik tematikai csoport. Az ide sorolt cikkek azt mutatják be, milyen próbálkozások irányulnak és milyen lehetőségek vannak a magyar nyelv hivatalos nyelvvé válására. Az *Ephemerides* tudósításai szerint ez egyértelmű célkitűzés. A hivatalos magyar nyelv bevezetésének koncepciójába egyedül a horvát nyelvterület nyelvi, de nem anyanyelvi, hanem a latin folytonosságára épülő önállósága építhető be. Ez nyilván nem független az önálló horvát rendiség és rendi különállás jogi-történeti tradíciójától.

Zárásként pedig érdemes megemlíteni egy kevesebb cikk által reprezentált, mégis érzékelhetően jelen lévő tematikát, mely többnyire a magyar nyelv a hétköznapi használata, illetve használhatósága kapcsán jelenik meg. Tudniillik ha nem is problémaként és hangsúlyosan, de a társalgási nyelv és a vallási nyelvhasználat magyar nyelvűségének igénye is jelentkezik az *Ephemerides* lapjain.

Mindezek alapján megkerülhetetlen a kérdés, hogy az *Ephemerides Budenses* miért választja egy látnivalóan radikális magyar nyelvi program számára a latin nyelvet közvetítőként. Egy lehetséges választ már említettem, hogy tudniillik a kulturális imázs és a latin nyelv segítségével mintegy el akarja fedni, tompítani a program radikalitását, elsősorban a cenzúra irányába. De ad-e közvetlen választ erre a kérdésre valamelyik szerkesztő?

A folyóirat indulásakor az első szerkesztő, Tertina Mihály⁴³ nem reflektál erre a problémára. Annál többször kitér rá a folyóiratot néhány hónap után átvevő, és annak megszűnéséig szerkesztő Spielenberg Pál. Kénytelen is kitérni erre, mert már a kortársak számára sem volt magától értetődő a folyóirat nyelvválasztása. Jól mutatja ezt a Spielenberg-időszak egyik *Ephemerides*-számában olvasható egy kommentár nélküli, anonim levélközlés,⁴⁴ amely a szerkesztőnek címzett, ironikus intésekkel tartalmazott. A levél szerzője több, más jellegű megjegyzés után utal arra, hogy nem világos, miért választotta a szerkesztő a latin nyelvet újságja számára. Egyrészt nyilvánvaló szerinte, hogy az *Ephemerides* szerkesztője a magyar nyelv ügyének apostola. Másrészt szerinte kevés olyan olvasója lehet az *Ephemerides*nek, akik a latin és a magyar mellett ne tudnának más idegen nyelvet is. Harmadrészt a levélíró szerint az *Ephemerides* szerkesztője szeretné megszüntetni a latin nyelv használatát a tudományok, a közügyek és az igazságszolgáltatás fórumain – de miért propagálja mindezt latinul?

Egy másik, Spielenberg ellen intézett támadást a szerkesztő által fogalmazott híradásban ismerhetett meg az olvasó.⁴⁵ A tudósítás szerint 1791. márciusában a pesti német színtársulat egyik tagja egy német darab előadása közben, a színpadon, a dráma szövegében nem szereplő gúnyos kiszólással utalt Spielenberg korábbi, visszhangtalan verseire és jelenlegi

⁴³ Tertina Mihály szerkesztői gyakorlatának részletes bemutatását l. TÓTH 2011.

⁴⁴ A levél egyik legfontosabb részlete: „Alterum est, quod satis mirari nequeo, Te tantum Patrii Idiomatis Hungarici esse Apostolum, laudabile sane est, sed cum ii, quorum interesset simulata voluntate id non optent, et nullo paene effectu adlaborent, oleum, et operam perdis, suspectasque Tuas efficis pagellas, hoc idem discretum Tuum prodit animum, et propositum, non minus tamen dubito, an multi Tuas Ephemerides constitutas habeant, qui praeter Hungaricam, et Latinam peregrinas ignorant Linguas, quid ergo tunc a studiis, et politicis aequae ac luridicis exterminatam cuperes Latinam linguam, et maioris id est indaginis, ac ut praestari unquam possit.” EB 1791.04.05. 224-226.

⁴⁵ EB 1791.03.08. 162.

szerkesztői tevékenységére: „... si, inquit, Poësis mea non iuverit Latina scribam nova”. Az *Ephemerides*beli tudósítás ezt a szarkasztikus megjegyzést bosszúnak minősíti, mert az *Ephemerides* hírt adott arról, a német színtársulat árendása miképp teszi lehetetlenné a magyar színtársulat helyzetét. Figyelemreméltó, hogy a latin nyelv használatát mindkét megnyilatkozás, az olvasói levél és a színészi kiszólás is negatívan minősítette, de egyik esetben sem a magyar nyelv apológiájával összefüggésben.

A fenti megnyilatkozásokra adott szerkesztői válaszok⁴⁶ két fő argumentumra épültek. Egyrészt a szerkesztő szerint a latin nyelvű újságírásnak évszázados hagyománya van, amelyet már egyedül ez a hetilap képvisel Európa-szerte. Másrészt mivel a közélet nyelve Magyarországon nyolc évszázada a latin, Spielenberg úgy véli, ezért ezen a nyelven lehet leghatásosabban a közügyeket ismertetni, hogy a hírek eljussanak mindenkihez, akit érdekel. Ehhez kapcsolódik, hogy azokban a szerkesztői megjegyzésekben,⁴⁷ melyekben Spielenberg az előfizetói létszám folyamatos csökkenésére reflektál, többször megfogalmazódik az a kissé paradox kívánság: bárcsak az előfizetők csökkenésének kiváltó oka a magyar nyelv iránti fokozódó érdeklődés lenne. Az *Ephemerides* egyébként a magyar nyelvű hetilapokról, folyóiratokról kifejezetten pozitív recenziókat közölt,⁴⁸ ebből is látszik, hogy saját magát nem a magyar nyelvű hírlapirodalom konkurenseként határozta meg. Akad az *Ephemerides* lapjain egy olyan, ugyancsak név nélkül közölt olvasói levél is,⁴⁹ amely általában a közügyek iránti érdeklődés csökkenésével magyarázta a kialakult helyzetet. E levél szerint a magyar nyelvű lapokat sem olvassák, és az *Ephemerides* még így is több olvasót tudhat maga mögött, mint ahány hallgatót a magyar nyelv oly nehezen kiharcolt tanárai az akadémiákon.

E megnyilatkozások, valamint a közlemények típusa és jellege alapján feltételezhető, hogy a szerkesztők *Ephemerides* latin nyelvű szövegével egyfelől azokat a magyarországi olvasókat célozták meg, akik eddig más, élő európai nyelveken (német, olasz, esetleg francia) tájékozódtak a közéleti eseményekről, ámde ezeken a nyelveken kevéssé értek hozzá lokális jellegű hírekhez. Másfelől azon olvasókat, akik a latin nyelv magyarországi közéleti tradícióját nagyra értékelik, esetleg nagyobbra, mint a magyar nyelvben rejlő lehetőségeket. Végül pedig mindazokat, akik Magyarország területén élnek, de nem magyar anyanyelvűek, ezért a magyar sajtó által nem, latinul azonban megszólíthatók. Az első csoport hipotetikusán azonosítható például az újságolvasó szemináriumokat tartó tanárokkal és diákjaikkal, mert, ahogyan említettem, bár az *Ephemerides*nek nem ez volt fő profilja, de oktatásügyi és oktatásban felhasználható híreket is közölt. A két utóbbi csoport szociológiai szempontból is jól azonosítható: a latin nyelv magyar közéleti tradícióját rendi szimbólumként használó nemességgel, illetve a magukat hungarusoknak valló, nem magyar anyanyelvű, főként polgári és értelmiségi rétegekkel. Ebből az következik, hogy az *Ephemerides* megvalósítója kívánt lenni egy magyar nyelvi edukatív programnak. E program értelmében háromféle magyarországi

⁴⁶ EB 1791. 03. 08. 162., EB 1791.12.20. 384., EB 1791.06.07. *Nuncium* 1, továbbá EB 1791.11.08. 287.

⁴⁷ EB 1791.12.20. 384., EB 1793.02.05. 119-120.

⁴⁸ Pl. *Erdélyi Magyar Hírvivő*: EB 1790.04.16. 40.; *Hadi és Más Nevezetes Történetek*: EB 1790.12.03.; *Mindenek Gyűjtemény*: EB 1791.12.06. 352.

⁴⁹ „Quod ad nos attinet: mihi dolet summopere, eo res latinas esse loco; ut quarum possessionem nuper in summis Gentis Hungariae laudibus reponebamus, iam negligantur penitus, neque qui labentibus auxiliatricem manum porrigat, inveniatur. Pulcherrimos tuos in conservando latino sermone conatus nulla unquam delebit oblivio. Ego quantum per me stetit lectis tuis 7. Ianuarii Ephemeridibus omnem movi lapidem, nec dubito quin simbolam suam aliqui in huiusmodi Postae officio deposuerint. Apud plerosque adhuc frustra sumus; nec Hungaricae Ephemerides leguntur; atque ego forsitan non fallor, si credam te plures habere lectores, quam omnes linguae Hungaricae (pro qua tamen quantum clamatum?) nuper in Academia constituti Magistri numerent Auditores.” EB 1792.02.10. 63.

közönséget szólít meg: az újságolvasással még csupán ismerkedő, anyanyelvi hovatartozását tekintve vegyes diákságot, a nem magyar nyelven olvasó, hungarus-tudatú polgárságot, valamint a latint preferáló, de az újságolvasástól némileg idegenkedő nemesi rétegeket. E megszólítás eszköze a latin nyelv, melynek médiumát felhasználva a folyóirat fokozatosan, nem direkt eszközök segítségével népszerűsíti e közönség körében részint az újságolvasást, részint a magyar nyelv használatát, felmutatva (latinul) annak értékeit és lehetőségeit. Azaz a latin nyelv csak átmenetileg működik médiumként a magyarországi soknyelvű publikum irányába, a célja az, hogy előkészítse a terepet a magyar publicisztikának, és szélesítse a magyar nyelvet megismerők és preferálók táborát. Különösen árulkodóak e tekintetben a már idézett kívánalmak, miszerint az *Ephemerides* olvasóinak csökkenő száma bárcsak fordítottan arányos lenne a magyar hírlapok olvasói létszámával – azaz bár sikerült volna az *Ephemerides*nek egyfajta átvezető, átnevelő orgánus szerepét betölteni a magyar nyelvű sajtó irányába. Ez az eljárás, ámbár szokatlan, mégsem teljesen egyedi a 18. század végi Magyarország kulturális nyilvánosságában. Bizonyos szempontból jó párhuzam ehhez Révai Miklós egyetemi székfoglaló beszéde. A professzor a magyar nyelv tanszéke élére került 1802-ben, mely alkalommal kitűnő szónoklatot tartott a magyar nyelv értékeiről és fejlesztésének, tudományos vizsgálatának fontosságáról – latinul. Ennek oka pedig nem csupán az volt, hogy az egyetemi oktatás hivatalos nyelve a latin volt, hanem egyszersmind az ünnepélyes esemény soknyelvű publikuma, akiket a magyar nyelv értékeiről épp ezért latinul lehetett a legeredményesebben meggyőzni.⁵⁰ Hasonló párhuzamot jelenthetnek azok a latinul íródott, a magyar nyelvet oktató nyelvtankönyvek, melyek az 1780-as, 1790-es években jelennek meg, és a középfokú oktatási intézményekben tanuló, nem magyar anyanyelvű diákok számára készültek.⁵¹

Zárásként érdemes kitérni egy olyan vonatkozásra, melyre nem a folyóirat szövege, hanem a szerkesztő, Spienberg Pál levelezésének és hagyatékának vizsgálata derített fényt.⁵² Spienberg Pál kapcsolati hálója, melyet a következő, *Spienberg Pál. Mozaikok egy hajdanvolt szerkesztő arcképéhez* című tanulmány mutat be részletesen, azért érdekes, mert több egykorú magyar nyelvű folyóirat szerkesztője is feltűnik itt, illetve mert erősen kötődik a háttérben egy sajátos szabadkőműves szerveződéshez. A magyarországi szabadkőművesség egyik meghatározó szervezete a Draskovich obszervancia.⁵³ Az obszervancia pesti páholyának, a *Magnanimitas*nak volt tagja Spienberg is. Ez a szabadkőműves szervezet független volt a berlini anyapáholyának alárendelt osztrák páholy szervezettől, önálló alkotmánnyal rendelkezett, hivatalos nyelve a latin volt. Ennek oka elsősorban az, hogy a szerveződés horvát területről indult ki, azaz a horvát és magyar anyanyelvű tagok között eleve jól működő médium lehetett a latin nyelv. Másfelől a latin nyelv használata jelezte az osztrák és német nyelvű páholyoktól való függetlenséget, ugyanakkor nemzetközi szinten is működőképesnek bizonyult. A szervezet alkotmánya nyomatékosan felszólítja a tagokat kulturális tevékenységre. Joggal feltételezhetők, hogy nem véletlen, hogy az 1780-as és 90-es évek

⁵⁰ RÉVAI 1806.

⁵¹ Például Dayka Gábor latin nyelven írott magyar grammatikái, amelyet a lőcsei gimnázium tanáraként állított össze nem magyar anyanyelvű diákjai számára. Ennek oka nem csupán az, hogy a grammatikai terminusok latinul kidolgozottabbak voltak, mint magyarul, hanem mert a latin mind a német, mind a szlovák diákok felé ideális médium volt. Dayka Gábor: „Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae”, „Ternio Grammaticae Hungaricae 1794”, BALOGH-BÓDI-SZÉP-TASI 2009, 243-305.

⁵² E kutatás eredményeinek részletes összefoglalását, a kéziratok hagyaték egy részének szövegközlését lásd BALOGH 2007c, 15-44.

⁵³ A Draskovich obszervancia bemutatását I. H. BALÁZS 1997, 72, 138, 270, 305.; ABAFI 1893, 367-390.; W. Read, *The Draskovic observance. Eighteenth Century Freemasonry in Croatia*, Oxford, 1978.

számos magyar nyelvű folyóiratának szerkesztői (Kazinczy Ferenc – *Orpheus*, Batsányi János – *Kassai Magyar Múzeum*), éppúgy tagja e szervezetnek, mint Spielenberg, illetve több német folyóirat szerkesztője (pl. Schedius Lajos János, Kovachich Márton György). Feltűnő az is, hogy ezen orgánusok támogatják egymást: Spielenberg neve felbukkant a *Magyar Museum* lapjain, az *Ephemerides*re az *Orpheus* is hivatkozott, illetve az *Ephemerides*ben részletes és igen pozitív méltatás jelent meg mindkét magyar folyóiratról.⁵⁴ Nem is szólva azokról a dicsőítő hangú recenziókról, vagyis inkább laudációkról, melyek Kazinczy nyomtatásban tett kisebb-nagyobb megnyilvánulásait következetesen nyomon kísérik ugyanitt.⁵⁵ Úgy tűnik, e folyóiratok implicit politikai programja is számos ponton egybevág, ilyen például a középkori magyar államszervezetben is meglévő nádori tisztség és szerep sajátos újraértelmezése, mely mind az *Ephemerides*, mind pedig az *Orpheus* lapjain fontos téma.⁵⁶ Megjegyzendő az is, hogy az *Ephemerides*ben a horvát vonatkozások, az ezekről a területekről szóló híradások igen hangsúlyosak, elképzelhető, hogy ezen információk mögött az ugyancsak horvát területről kiinduló Draskovich obszervancia szabadkőműves kapcsolatrendszere működik. Úgy vélem, megkockáztatható a hipotézis, hogy az *Ephemerides* latin nyelvű eső választása nem, vagy nem kizárólag a szerkesztők döntése, hanem egy, a Draskovich obszervancia által képviselt kulturális koncepció részeként is értelmezhető.

A magyarországi latin nyelvű újságírás most áttekintett, 18. századi története tehát részint alátámasztja, részint kiegészíti P. Burke és F. Waquet modelljét, miszerint a latin nyelv a 18. századi Európában „a language in search of community”, azaz nyelvközösséget kereső nyelv, mely egyszersmind közösségi identitáselemként, közösségi szimbólumként is működik. Milyen kiegészítésekkel szolgált erre nézve a jelen vizsgálat?

Egyrészt kitűnt, hogy a latin nyelv két legfőbb nyelvhasználói közösségeként megjelölt csoporton belül komoly változások zajlanak le a korszakban. Ámbár a katolikus egyház Burke által is jelölt hegemoniája a latin nyelvhasználatban kétségtelen, sokatmondó, hogy az egyetlen latin nyelvű, egyházi kötődésű újság a korabeli Magyarországon az evangélikus egyházhoz kapcsolódik, azaz a protestantizmus vizsgálata sem elvetendő ebből a szempontból. Ami pedig a „the Republic of Letters” tudós közösségét illeti, a latin nyelv használata az újságírás tanúsága szerint is intenzív, ugyanakkor egyre inkább visszaszorul ebben a körben. Ennek egyik lehetséges okára is rávilágít a latin zszurnalisztika vizsgálata: a 18. század végére kialakul az európai kultúrában a szaktudományok rendszere, mely egyszersmind egyre élesebben elkülönül a nem szakmai közönséget célzó, és a nyilvánosságot egyre erőteljesebben uraló tudománynépszerűsítéstől. Ez utóbbi, olvasásszociológiai szempontból teljesen indokoltan, anyanyelven történik, a latin pedig visszaszorul a szaktudományok művelőinek belterjes világába. A folyamat következő lépése a 19. században az lesz, amikor a szaktudományoknak mintegy igazolniuk kell társadalmi hasznosságukat, ezért igyekeznek egyre erőteljesebben kapcsolódni a népszerűsítő törekvésekhez, azaz megindul a szaktudományok anyanyelvi modelljeinek kialakulása is, természetesen a latin nyelvhasználat rovására. Harmadrészt a latin zszurnalisztika vizsgálata arra is rámutatott, hogy a latin nyelv kormányzati hivatalokban és a jogszolgáltatásban való használata nem csupán a történeti hagyomány továbbélésének tudható be, különösen a soknyelvű és soknemzetiségű Habsburg Birodalomban. A 18. században a latin nyelv hivatali és politikai intenciójú használata gyakran

⁵⁴ EB 1790.05.11. Appendix 125-127.; EB 1792.12.20. 614.

⁵⁵ Részletes laudáció Kazinczy pályájáról EB 1791.01.28. 68.; további recenziók: 1792.12.20. 614.; 1791.01.28. 66.; 1791.01.28. 67.; 1790.07.27. 318.; 1791.02.01. 76.; 1791.01.28. 65-66.; 1791.02.01. 75-76.; 1791.08.23. 121.

⁵⁶ Erről részletesen lásd BALOGH 2007c, 26-29. és BALOGH 2009a, 173-188.

kapcsolódott formálódó és egymással versengő társadalmi csoportok önidentifikációjához. Itt olyan csoportok identitásában is szimbolikus szerepet töltött be a latin, melyek nem feltétlenül írhatóak le úgy, mint „'imagined community' that was international in scope”⁵⁷, vagyis virtuális csoportok, nemzetközi irányultsággal. Magyarországon ugyanis szimbolikus szerepet kapott a latin nyelvhasználat mind a nemesi-rendi közösségtudatban, mind a nem magyar anyanyelvű polgárság hungarus-identitásában, mind egyfajta Habsburg birodalmi közösségtudat kiépítésében, mind pedig olyan kisebb közösségekben, mint a szabadkőműves Draskovich obszervancia. Bár ez utóbbi nemzetközi beágyazottságú szervezet volt, a latin használata itt épp a különállást és az önállóságot volt hivatott alátámasztani. Ugyanakkor az *Ephemerides Budenses* példája arra is rávilágított, hogy a 18. század végére a közösségi identitástudatok e formái egyre inkább háttérbe szorulnak a megjelenő etnikai alapú nemzettudattal szemben, ami egyszersmind az anyanyelv dominánssá válását is eredményezi a latin nyelvhasználat rovására. A latin nyelv visszaszorulásának folyamata tehát nem a nyelvhasználói közösségeken belüli térvesztést jelenti, hanem a nyelvhasználói közösségek összetételének és önideológiájának átalakulásának következménye.

⁵⁷ Ld. 4. jegyzet.